

Микола Смоквін

здобувач кафедри державознавства і права

ОРИДУ НАДУ при Президентові України

СУЧАСНІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО УПРАВЛІННЯМ СТІЙКИМ РОЗВИТКОМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Дана публікація присвячена аналізу організаційно-правових підходів до управління стійким розвитком українського села. Українське село виступає актуальним осередком історичної пам'яті, традицій та національної правосвідомості народу. Для реалізації потенційних можливостей українського села потрібно впроваджувати сучасні організаційно-правові механізми, забезпечити ресурсну та науково-дорадчу підтримку.

Ключові слова: сучасні організаційно-правові механізми, управління сталим розвитком села, сільська громада, об'єднана територіальна громада, законодавча та науково-дорадча підтримка.

Mykola Smokvin

applicant of the State Studies and Law Department

of ORIPA NAPA under the President of Ukraine

MODERN ORGANIZATIONAL AND LEGAL APPROACHES TO SUSTAINABLE MANAGEMENT IN THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN VILLAGE

This publication is devoted to the analysis of organizational and legal approaches to managing the sustainable development of Ukrainian villages. The Ukrainian village is an actual center of historical memory, traditions and national right of consciousness of the people. In order to realize the potential of the Ukrainian village, modern organizational and legal mechanisms should be introduced, resource and scientific and advisory support should be provided.

Formulation of the problem in general. The life of the Ukrainian village puts a number of organizational and legal issues that require immediate resolution. An integral strategy for the sustainable development of the Ukrainian village remains uncertain. All approaches to this problem are only conceptual.

Analysis of recent researches and publications. The given problems from different angles in their scientific works are considered by leading Ukrainian scientists such as O.Borodina, V.Geits, V.Onegin, O.Pavlov, O.Popov, P.Sabluk, V.Yurchishin, but unfortunately there is no comprehensive scientific the approach to solving problems of sustainable development of the village as a whole.

Selection of previously unsettled parts of the general problem. Scientific approaches to the implementation of organizational and legal mechanisms of sustainable development of the Ukrainian village as means of ensuring the systemic improvement of human life in the countryside, the development of rural communities, in the context of crisis phenomena in politics and economy of Ukraine are still fragmented and inconsistent. That is why they did not find a real integrated implementation of organizational and legal approaches to managing the sustainable development of Ukrainian villages.

The purpose of the publication is to analyze the existing legislative, regulatory and legal framework, draft normative legal acts on the definition of approaches for sustainable development of Ukrainian village management and their systematization.

Key words: modern organizational-legal mechanisms, management of sustainable development of the village, rural community, united territorial community, legislative and scientific-advisory support.

Николай Смоквин

соискатель кафедры государственного управления и права

ОРИГУ НАГУ при Президенте Украины

СОВРЕМЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ УСТОЙЧИВЫМ РАЗВИТИЕМ УКРАИНСКОГО СЕЛА

Данная публикация посвящена анализу организационно-правовых подходов к управлению устойчивым развитием украинского села. Украинское село выступает актуальным центром исторической памяти, традиций и национального правосознания народа. Для реализации потенциальных возможностей украинского села нужно внедрять современные организационно-правовые механизмы, обеспечить ресурсную и научно-консультационную поддержку.

Ключевые слова: современные организационно-правовые механизмы, управление устойчивым развитием села, сельская община, объединенная территориальная община, законодательная и научно-совещательная поддержка.

Постановка проблеми

Життя українського села ставить цілий ряд організаційно-правових проблемних питань, що потребують негайного вирішення. Не визначеною залишається цілісна стратегія щодо сталого розвитку українського села. Усі підходи до цієї проблеми мають тільки концептуальний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дану проблематику під різним кутом зору в своїх наукових роботах розглядають провідні вітчизняні науковці, такі як О.Бородіна, В. Гейц, В.Онегін, О.Павлов, О.Попов, П.Саблук, В.Юрчишин, але на жаль відсутній комплексний науковий підхід щодо вирішення проблем сталого розвитку села в цілому.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Наукові підходи до запровадження організаційно-правових механізмів сталого розвитку українського села, як засобів забезпечення системного покращення умов життя громади на селі, розвитку сільських громад, в умовах кризових явищ на політиці та економіці України все ще фрагментарні та неузгоджені. Саме тому вони не знайшли реального комплексного втілення в організаційно-правових підходах до управління стійким розвитком українського села.

Метою публікації є аналіз наявної законодавчої, нормативно-правової бази, проектів нормативно – правових актів щодо визначення підходів управління стійким розвитком українського села та їх систематизування.

Вклад основного матеріалу

У сільській місцевості України постійно проживає 13,2 млн. чоловік, що є свідченням його величезного інтелектуального, виробничого та творчого потенціалу. Локомотивом економічного розвитку української держави виступає саме її агропромисловий комплекс. Від ефективності його функціонування залежить добробут всього населення держави, тому вірно вибрані організаційно-правові підходи до управління стійким розвитком українського села сприятимуть загальному зміцненню української держави. Становлення української державності свідчить, що рушійною силою економіки є потужний аграрний сектор економіки, постійне збільшення сільськогосподарського виробництва сприятливо впливає не тільки на забезпечення продуктами харчування населення, а також на такий важливий фактор, як валютні надходження, поповнення бюджетів усіх рівнів та інше.

В той же час рівень життя сільського населення, його соціально-побутові умови передують на вкрай низькому рівні. Стан, в якому опинилась соціальна сфера села, у стислому вигляді охарактеризувала заступник міністра аграрної політики та продовольства О.Ковальова, навівши наступні цифри «...Сьогодні у понад половини загальної кількості сіл відсутні фельдшерсько-акушерські пункти, лише третина забезпечена дитсадками, школами — 41%. Дороги з твердим покриттям мають тільки 58% сіл, дорожнє освітлення — 33%. Це вже не кажучи про те, що забезпечення газом становить 84%. Мешканці багатьох сіл не мають гарантованих джерел якісного водопостачання,

зростає кількість неорганізованих звалищ побутових та промислових відходів. Невирішеність житлових проблем — одна з причин відтоку з села молодих фахівців, більшість сільських жителів не в змозі придбати собі житло» [4].

Станом на 1 січня 2017 року численність сільсько-го населення складає 13,2 млн. чоловік, в тому числі старше 60 років – 3,1 млн. чоловік. Загальна кількість громадян, яких не віднесено до категорії економічно активного населення, в сільській місцевості складає 690 чол. на 1000 осіб. Та, на жаль, за інформацією Держкомстату України кількість працездатного населення на селі скорочується [9]. Слід врахувати, що немає офіційної статистичної інформації щодо тимчасового перебування мешканців сіл у містах. Таким чином, бачимо, що лише третина населення сіл перебуває у віці, здатному до виробничої та соціальної активності. Але практика свідчить, що і цієї кількості працездатного сільського населення, в основному, достатньо, щоб забезпечити країну необхідним мінімумом сировини для виробництва продуктів харчування, та її недостатньо для якісного вирішення соціально-побутових проблем, які є стратегічною метою розвитку сільських територій.

Дієвим управлінським механізмом полегшення розв'язання проблем демографії може стати доступність з отримання кредиту для мешканця сільської місцевості щодо вирішення побутових питань, розвитку власного бізнесу. В даному випадку може бути задіяно організаційно-правовий механізм здешевлення кредитної ставки, який впродовж багатьох років випробувано при кредитуванні сільськогосподарських підприємств.

Безумовно, нестача шкіл, дошкільних дитячих закладів має негативні наслідки щодо загальноосвітнього рівня сільського населення. В той же час, проаналізувавши щорічний випуск з вищих навчальних закладів, яких тільки в системі Міністерства аграрної політики та продовольства України 11, у 2017 році склало 17 100 студентів з усіх напрямків агропромислового виробництва. З одного боку, постає питання їх працевлаштування, з іншого, молоді фахівці мають базові навички щодо ведення власного бізнесу [9]. Безумовно, майже всі вони зіткнуться з проблемою залучення первісного капіталу, але в сучасних умовах, незважаючи на деякі труднощі, це питання може бути вирішено організаційно-правовими механізмами. Окрім зазначеного, майже таке саме становище щодо підготовки фахівців у галузях медицини, освіти, комунального господарства, які є вкрай важливими для сталого розвитку села. Проблема полягає у тому, за допомогою яких мотиваційних механізмів їх залучити до праці на селі. Тут також треба шукати більш ефективні управлінські механізми вирішення перезрілої проблеми, з урахуванням запропонованої державою та бізнесом відповідної мотивації молодих кадрів.

На думку керівників підприємств усіх форм власності, величезною проблемою залишається нестача простої кваліфікованої робочої сили, і ця проблема стоїть не тільки агропромисловості, а також усіх інших сфер життя на селі. Організаційно-правовим механізмом для вирішення цієї проблеми може стати відповідне державне рішення щодо створення спеціалізованих шкіл на селі, або спеціальних курсів, при школах, з підготовки робітничих кадрів за спеціаль-

ностями, які є найнеобхіднішими, саме для даного села. Фінансування навчання може здійснюватись як за участю держави та бізнесу, так і з залученням іноземних грантових коштів. Наведені пропозиції можуть слугувати прикладом продуктивного державно-приватного партнерства у вирішенні не тільки сільських виробничих питань, але і соціально-побутових.

Перспективними напрямками сталого розвитку села, які частіше за все визначені у наукових виданнях, також виступають: охорона атмосферного повітря та попередження зміни клімату, очищення зворотних вод, господарське поводження з відходами, захист і реабілітація ґрунтів, підземних та поверхневих вод. Крім цього, дієвим організаційно-правовим механізмом, у цьому напрямку, виступає оперативний розгляд та прийняття Верховною Радою України законодавчих актів, якими оперативно регулюється виробництво органічної сільськогосподарської продукції, кормів для тварин.

У програмному документі Президента України, затвердженому Указом від 15 січня 2015 року «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [5] частину уваги відведено комплексу реформ, які спрямовані на послідовий та сталий розвиток села. З метою практичної реалізації положень Стратегії 2020 щодо розвитку сільських територій Кабінетом міністрів України затверджені наступні нормативно-правові акти. Це Постанови Кабінету міністрів України від 06.08.2014 р № 385 «Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року» і від 07.10.2017 р № 821 «Деякі питання реалізації у 2015 – 2017 роках Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року», якою затверджено план заходів з реалізації положень державної стратегії [1; 2].

У цих документах зазначено, що крім загальнодержавних питань, які потребують вирішення, окремо визначено питання, що стосуються розвитку сільських територій та сплановано заходи, які спрямовані на культурно-освітнє, гуманітарне виховання сільського населення. У «Стратегії 2020» зазначена об'єктивна особливність умов розвитку українського села, на яку впливають процеси урбанізації, депопуляції, зміна системи розселення, загальна відкритість світу щодо руху робочої сили за межі країни як найбільш інтелектуальних, так і найменш кваліфікованих робочих кадрів, зростання світової потреби у продовольстві, орієнтація на території, які є найбільшими виробниками продовольства [1].

Першочерговим кроком, завдяки якому пропонується впровадити основні положення Державної стратегії 2020, є відновлення роботи дорадчих сільськогосподарських служб в повному обсязі. За останній час центральні органи виконавчої влади спільно з громадськими організаціями, іноземними партнерами проводять заходи, в ході яких обговорюються організаційно-правові напрямки, що спрямовані на розвиток сільських територій. Але виходячи з того, що обговорення має місце за участю вузького кола фахівців та в зв'язку з відсутністю належної комунікації, рекомендації, які напрацьовані на таких зустрічах, не були доведені безпосередньо до мешканців села, тому вони не мають практичних наслідків.

Отже, відновлення роботи державних дорадчих служб на рівні сільських районів, як організаційно-правовий механізм, що сприятиме селянам в організації

ефективного ведення дрібнотоварного виробництва, диверсифікації економіки села, отримання селянином необхідної в даному районі професії, а групам селян, які займаються однаковим видом діяльності, допоможе у створенні виробничих кооперативів, що дасть змогу формувати товарні партії для подальшої реалізації продукції. Крім цього, розповсюдження прийнятих нормативно-правових актів всіма гілками влади, фахові консультації щодо можливості практичної реалізації визначених в законодавчих актах положень, нададуть змогу сільській громаді спільно та свідомо брати участь у розвитку конкретної території або населеного пункту. Запропонований організаційно-правовий механізм дає можливість підвищити ефективність державного управління із залученням місцевої громади, за рахунок координації діяльності між різними гілками влади, між державою та регіонами, перерозподілу владних повноважень. Кожен регіон повинен самостійно визначати, які проблеми є першочерговими, з урахуванням традицій, історичних особливостей, ментальності його мешканців, що сприятиме розвитку ремесел, туризму, дрібнотоварного виробництва, вирішенню питань побутового характеру, розвитку місцевої інфраструктури, в тому числі виробничої.

Більш конкретний характер стосовно розвитку села визначено в розпорядженнях Кабінету міністрів України від 23.10.2015 № 995 – р «Про схвалення Концепції розвитку сільських територій» та від 19.07.2017 № 489 – р «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій» [6; 7].

В Концепції важливими базовими питаннями визначені демографія, підвищення професійно-освітнього рівня для можливості отримання та впровадження у повсякденне життя знань, пов'язаних з організацією власного бізнесу, самозабезпеченням, збереженням національної, історичної спадщини, носіями якої є сільське населення, а також збереженням навколишнього середовища як місця безпечного та комфортно проживання на сільських територіях.

У свою чергу, Міністерством аграрної політики та продовольства України затверджено ще й «Стратегію розвитку аграрного сектору «3+5» та план заходів щодо реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [10]. У ній запропоновано дві групи організаційно-правових підходів, визначена мета за кожним з напрямків та результати, які планується отримати. До першої групи віднесено: земельну реформу, метою є залучення капіталу, результатом цього стане цивілізований обіг землі, поштовх для розвитку дрібних господарств, інтенсифікація виробництва, розвиток зрошувальних та меліоративних земель, підвищення цінності землі; реформу державної підтримки дрібних гравців, створення умов для їх успішного господарювання та розвитку, з очікуваним результатом встановлення прозорості розподілу підтримки, конкурентоспроможність і процвітання дрібних фермерів, стимулювання органічного виробництва; реформу державних агропромислових підприємств, з метою підняття їх прибутковості, створення робочих місць, залучення інвестицій. Результатом має стати створення нових робочих місць, впровадження новітніх технологій, вихід на міжнародні ринки, отримання додаткових коштів у бюджет.

При порівнянні Планів дій, які реалізують напрями Державної стратегії регіонального розвитку на

період до 2020 року та Концепції розвитку сільських територій, вимальовується наступна картина. Так, у Державній стратегії у своїй більшості визначено заходи, реалізація яких стосується, розвитку як міст, так і сільської місцевості, у всіх галузях суспільного життя. Реалізацію цих паперових заходів виконано на 100 відсотків, але якщо проаналізувати практичне значення того, що виконано, виходить, що маже всі вони мали декларативний характер (складання будь-яких програм, планів реалізації та інше), або складали констатацію статистичних даних (зменшення - збільшення працездатного населення та інше).

Планом реалізації Концепції розвитку сільських територій, затвердженим Кабінетом міністрів України у липні 2017 року, більшість заходів розраховано на реалізацію у терміни від 3 до 7 років. Структура Плану майже повністю співпадає з планом реалізації Державної стратегії регіонального розвитку, але є деякі відмінності з урахуванням специфіки розвитку села. Реалізація Концепції має за мету підвищення якості життя сільського населення, охорони та збереження природних ресурсів у сільській місцевості, диверсифікація та розвиток сільської економіки, удосконалення системи управління сільськими територіями, освіта й інформаційне – консультативне забезпечення.

Нормативно-правовою підтримкою правовідносин сталого розвитку села, в основному, виступають наступні закони України та Постанови КМУ та деякі відомчі організаційно-правові документи.

процесі визначення першочергових напрямків реалізації заходів зі сталого розвитку села. Стратегічним недоліком є те, що в нормативно-правових документах та у спланованих заходах з їх реалізації відсутні дієві правові механізми, завдяки яким кожен громадянин матиме змогу у реалізації комплексу індивідуальних потреб на благо суспільства.

Доречно зазначити, що кожна концепція в своїй першооснові повинна мати чітку управлінську складову з її глибинною філософською суттю, яка буде реалізовуватися, наприклад, з метою підвищення конкретних соціальних стандартів розвитку, а не лише завдяки загальному вирішенню ряду економічних проблем. Тому в умовах процесів широкої децентралізації необхідно перенести управлінські акценти на вирішення проблем конкретного села в системі об'єднаної територіальної громади.

В науковій доповіді «Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація» визначено, що зростання у сільському господарстві має не лише позитивні наслідки – збільшення обсягів виробництва чи доходів, але й призводить до небажаних результатів, котрі погіршують якість життя на селі. Тому світова наука та практика почали розглядати аграрне зростання не як кінцеву мету, а як засіб сталого забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства, передусім його сільської складової [13].

В колективній монографії під керівництвом Павлова О.І. «Соціальна, поведінкова, адаптивна економіка:

Напрямок реалізації Концепції	Нормативно – правові акти	Нормативно-правові акти за якими здійснюється фінансування напрямків
Підвищення якості життя сільського населення	Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про землеустрій», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про фермерське господарство»	Постанови Кабінету міністрів України за якими визначається порядок використання коштів та їх обсяги
Охорона та збереження природних ресурсів у сільській місцевості	Закони України «Про природно – заповідний фонд», «Про охорону навколишнього природного середовища», Лісовий кодекс України, Кодекс України про надра	Відповідно до паспортів бюджетних програм затверджених наказами Міністерства екології та природних ресурсів України
Диверсифікація та розвиток сільської економіки	Закон України «Про особисте селянське господарство», «Про туризм»	
Удосконалення управління сільськими територіями	Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу старости села, селища»	Державний бюджет на поточний рік
Освіта й інформаційне – консультативне забезпечення	Закон України «Про сільськогосподарські дорадчі служби»	Фінансування з Державного або місцевого бюджету не здійснюється.

Підбиваючи деякі попередні підсумки аналізу законодавчої бази розвитку сільських територій та агровиробництва, доречно зробити висновок, що не зважаючи на їх прийняття позитивних змін щодо покращення життєвого рівня сільського населення все ще не відбувається. Державна фінансова політика у аграрній сфері, що спрямована на підтримку виробництва, є малоефективною та недостатньою. Також відсутні дієві організаційно-правові механізми щодо координації діяльності різних державних органів та гілок влади в

теорія та практика» зазначається, що на сучасному етапі розвитку глобалізації як процесу встановлення повного господарського контролю над людиною та всесвітом, проявом якої є економізація усіх сфер суспільного життя, світоглядного значення набуває питання про співвідношення матеріального (буття) та ідеального (свідомості) [11]. У цьому напрямку світовий досвід свідчить, що лише покращення побутових умов, розвинена інфраструктура не можуть задовольнити потреби людини, які в свою чергу, є основним фак-

тором при вирішенні екологічних проблем, проблеми збереження навколишнього середовища та величезну кількість інших. Природні ресурси мають таку якість як вичерпаність, це стосується не тільки експлуатації надр, плідного шару ґрунту, але і наприклад, природного ландшафту, який при належній організації є способом для розвитку зеленого туризму та туризму взагалі. Очевидним фактом є те, що туризм є бюджетоутворюючим в багатьох країнах, де агровиробництво співвідноситься з агровиробництвом в Україні. Тому при формуванні правовідносин слід задіяти не тільки такі суто економічні поняття (прибуток, рентабельність), але і такі як суспільна корисність, раціональне використання на користь для майбутніх поколінь. Цієї думки дотримується відомий економіст О.Субетто в своїй праці «Введення в філософію економіки та економічної науки. На базі якої філософії формувати філософію економіки та економічної науки?» [12].

Для формування соціально орієнтованої стратегії сталого розвитку села можуть бути залучені механізми, запропоновані В. Іноземцевим, які він визначає у вигляді товарної економіки, сутність якої в тожності. Якщо її запровадити до аграрної сфери, то за аналогією застосування до агровиробництва вона може мати наступний вигляд: агровиробництво = виробництво в господарствах населення; агровиробництво = збереження навколишнього середовища (наприклад, розташування тваринницьких підприємств в зонах, не придатних до іншого виду діяльності, використання відходів виробництва як «альтернативне» паливо); агровиробництво = традиційні ремесла (в тому числі використання відходів агровиробництва); агровиробництва = зелений туризм (відвідування переробних підприємств) [3].

Сучасна законотворча діяльність щодо регулювання правовідносин у процесі сталого розвитку села має носити не тільки політичну або економічну доцільність, вона також повинна враховувати глобальні зміни, що сталися за останні десятиріччя на селі. Тобто, повинна бути все більша взаємопов'язаність суспільних сфер життя, політики та економіки, економічної і соціальної сфери на селі.

Висновки

Не зважаючи на наявність законодавчої бази, суттєвих змін щодо покращення життєвих стандартів сільського населення не відбулось.

У першу чергу це пов'язано з відсутністю продуманих організаційно-правових та фінансових механізмів підтримки з боку держави таких важливих напрямків, як диверсифікація виробництва на селі, що стало основною причиною того, що у однієї з провідних держав світу з агровиробництва наявним є один з найнижчих рівнів життя на селі.

В зв'язку з незавершеністю реформи місцевого самоврядування, процесу децентралізації, відсутності у органів місцевої влади дієвих правових механізмів з реалізації власної політики розвитку територій, впливає неможливість самостійного вирішення актуальних проблем, які стримують сталий розвиток сільської місцевості.

Організаційно-правова невизначеність багатьох учасників процесу сталого розвитку українського села, інституцій з координації діяльності між селом, містом та державою не дає змоги надіятись на динамічну, по-

слідовну реалізацію проектів соціально – побутового, культурно – освітнього розвитку сільських територій.

Стратегічна пріоритетність з боку держави у розвитку галузевої політики відносно регіональної не сприятиме розвитку сільської території, підвищення життєвого рівня його мешканців. Необхідно перенести управлінські акценти на вирішення проблем конкретного села в системі об'єднаної територіальної громади. В основу формування правовідносин, які сприятимуть сталому розвитку українського села, стабільного зростання життєвого рівня повинно бути покладено принцип коригування сталого розвитку, який повинен відбуватися шляхом удосконалення якісних параметрів, а не кількісного зростання.

Література.

1. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385/. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/385 - 2014 - п.
2. Деякі питання реалізації у 2015–2017 роках Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постановами Кабінету міністрів України від 07.10.2017 р. № 821. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/821 - 2017 - п.
3. Іноземцев В.Л. За межами економічного суспільства. Постіндустріальні теорії та пост економічні тенденції в сучасному світі. Москва: Academia: Наука, 1998.
4. Ковальова О. Сільський розвиток можливий через партнерство держави, бізнесу та громад. URL: www.minagro.gov.ua - 2017 - р.
5. Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». URL: www.zakon.rada.gov.ua/go/5/2015.
6. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій: Розпорядження Кабінету міністрів України від 23.10.2015 № 995 – р. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/995 - 2015 - р.
7. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій: Розпорядження Кабінету міністрів України від 19.07.2017 № 489 – р. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/489 - 2017 - р.
8. Регіональний розвиток та державна регіональна політика в Україні: стан і перспективи змін у контексті глобальних викликів та європейських стандартів політики: аналіт. звіт / [Колін Меддок та ін.]; Проект ЄС «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні». Київ: 2014. 416, С. 12.
9. Статистична інформація Державного комітету статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua - 2017 - р.
10. Стратегія розвитку аграрного сектору «3+5». URL: www.minagro.gov.ua.
11. Павлов О. І., Кулаковська Т. А., Самофатова В. А. та ін. Соціальна, поведінкова, адаптивна: теорія та практика: монографія; за ред. О. І. Павлова. Одеса: Астропринт, 2016.
12. Субетто О.І. Введення в філософію економіки та економічної науки. На базі якої філософії формувати філософію економіки та економічної науки? *Академія Тринитаризма*. Москва №77-6567, публ. 11781, 28.01.2005.
13. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / [О.М.Бородіна, В.М.Гейця, І.В.Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 56 с.